

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ФИЛИПИ ИЛИ ФИЛИПОПОЛ

Когато преди десет години за пръв и последен път в моята над 60-годишна научна дейност получих официално предложение от Българската академия на науките за участие с мое изследване в една негова публикация, не се поколебах нито за приемането на предложението, нито за темата на моето изследване. Планираното издание беше Юбилеен сборник статии, посветен на 80-годишнината на известната българска историчка, проф. Василка Тъпкова-Заимова. С нея се познавах от много десетки години и тя беше между малкото български колеги, с които през всички тези години поддържах най-добри колегиални отношения и извън официалните ми връзки с институтите, в които тя работеше – главно във връзка с изворите за българската история, но и за изследване на историята на балканските народи. А една от темите, свързана с тази история, беше и темата за т. нар. павликяни. Преди години тя ме беше помолила да ѝ направя в Берлинската държавна библиотека копия от едно недостъпно в България много старо издание, посветено на тази история, а това издание доведе и до заемането от библиотеката и копирането на цяла поредица други също недостъпни в България изследвания, които поставяха тази тема до голяма степен в съвършено нова светлина и положи началото на множество плодотворни за двама ни разговори и обмени на мисли. В разговорите ни постепенно беше включен още един наш общ познат, монсиньор проф. Георги Елдъров (1926-2011), който, макар и пенсионер, все още се занимаваше активно в областта на църковната история и с обществена дейност като основател на Българския католически архив в Рим и на Българския книжовен дом „Абагар”, редактор на излизания в Пловдив вестник със същото име – в два последователни броя на този вестник, АБАГАР, той публикува и пълния текст на моето изследване с малки съкращения в бележките.

Изследването ми за подмяната в името на града, цел на първото пътуване на апостол Павел в Европа, извършена от богословската и

историческата наука по всяка вероятност още в края на IV век, беше публикувано през 2006 г. в два сборника с изследвания, единият от които издаден от БАН¹. Както вече отбелязах, пълният текст от него беше публикуван малко след излизането на тези два сборника във вестник „Абагар“, издаван от Българския църковен архив във Ватикана, а през следващите години беше отпечатан в още един сборник само с мои студии върху историята на българската църква², публикуван и на два интернетни портала в пълен текст за свободно ползване. От страна на българската научна и богословска литература обаче и до сега липсват каквито и да било рецензии за него и дори споменавания в отделни публикации или в бележки към чужди изследвания.

В подкрепа и за налагане на моята теза, според която първото пътуване на апостол Павел в Европа не е до малкото и незначително по това време селище Филипи, отстоящо само на 15-тина километра от Егейско море, а до главния по значение и по положението си в земите на траките град и политически център на бившата държава Македония, Филипопол, се опирах на моите археологически изследвания отчасти и върху територията на сегашния град Филипи, но и по целия Балкански полуостров. Имах възможност да привлека малкопознати и дори напълно непознати на историците и богословите писмени исторически извори за църковната история на нашите земи – и то не само за ранната история на християнството, а и за нейното продължение през средновековието, с което продължение не обичат да се занимават не само богословите от трите главни християнски конфесии, но също и историците, включително българските. Макар че по това време бяха открити и публикувани в преводи на повечето културни езици значителен брой старохристиянски текстове, поставящи в съвсем нова и различна от общоприетата светлина ранното християнство и вече се водеха горещи спо-

¹ *Диалог и духовност. I Сборник в чест на Румяна Златанова – Festschrift für Rumjana Zlatanowa zum 60. Geburtstag.* Съставител Спартак Паскалевски, София: «ТЕМТО», 2006 и *Византия – Балканите – Европа. Изследвания в чест на проф. Василка Тънкова-Заимова.* София, 2006: «Институт по Балканистика при БАН» (=Studia Balcanica 25).

² Асен Чилингиров, *Българската църква. Изследвания – факти – документи*, София: «Херон Прес», 2014.

рове между богословите и в широки кръгове от световната обществено-ност, не исках да се включавам в тези спорове и се спрях само на фактите, които са достатъчно ясни, а техният език е напълно еднозначен и изключва всякакви колебания в автентичността им.

Моето изследване засягаше и темата за така наречените павликяни, считани и досега от повечето историци за някаква чуждоземна ерес, насилствено присадена в нашите земи с преселването на някакви чужденци, докарани на много хиляди километри далече от своята родина сред чужд и неприязнен към тях народ. Това твърдение се счита за доказано от съчинението на един единствен гръцки автор, чиито политически цели могат да бъдат забелязани от всеки неспециалист и няма потвърждение нито в езика на това население, нито в неговия фолклор, с нищо не отличаващи се от езика и от фолклора на останалото българско население. За пръв път се сблъсках с историята на това население по време на изследванията ми върху историята и културните паметници на Бачковския манастир, основан и изграден като „крепост на православието“ сред земите на „еретиците“, които се считат за последователи на апостол Павел, получили от него Христовото учение. Тези изследвания бяха моя служебна задача още по време на дейността ми като щатен сътрудник на Националния институт за паметниците на културата в София между 1965 и 1970 г. – прилагателното „национален“ беше добавено вече след напускането ми на този институт, но липсата му с нищо не понижаваше важността на задачите, които ръководството и сътрудниците ми си бяха поставили и преследваха през следващите десетилетия. Моите изследвания върху историята и паметниците на живопистта и архитектурата в Бачковския манастир не прекъснаха с напускането ми на института и преселването ми в Германия, а продължиха и през следващите десетилетия, чак в новото хилядолетие, когато много пъти съм се връщал на същата тема – без обаче и до сега да мога да разреша загадката, свързана с древната „култова“ (според тогавашната терминология) постройка, издигала се от много векове в самия център на манастирските сгради, от която до нас са стигнали само основите и част от надземния ѝ етаж, до която се изгражда съборната църква на манастира, а върху нея – неголямата църква „Свети Архангели“. На тази църква посветих

отделно монографично изследване и там разреших всички спорове относно нейния произход и нейната датировка³.

Както във Филипи, така и във Филипопол/Плъвдив/Пловдив, откриваме пряко отражение на „вътрешно-конфесионалните“ борби, които разтърсват християнството още от първите векове на неговото разпространение и утвърждаване, намерило своята първа кулминация в средата на XI век, когато то окончателно се разделя на източноправославно и римокатолическо. Но това разделяне се предшества от цяла поредица други събития, не само разкъсващи неговото единство, но и определящи двата съвършено различни начини на неговото изповядване: в рамките на строго йерархична система на управление от една страна и на свързаните от Христовото учение общини на вярващите негови последователи. И ако първият конфликт между тези две коренно противоположни по своята същност форми на изповядване на тази религия, отличаващи се не на последно място и по тяхното верую – Символа на вярата, възприет от тях – виждаме още при първия „Вселенски“ събор през 324 г., следващите векове не само няма да изгладят и заличат тези противоречия, но още повече ще ги изострят. И едната от двете страни ще наложи със средства коренно противоположни на Христовото учение свята доминация над другата, разрушавайки до основи стоици нейни молитвени домове и изгаряйки на кладите десетки хиляди нейни привърженици⁴.

Ако и тези „вътрешно-конфесионални“ борби да изпълват цялото ранно средновековие, една от първите техни кулминации следва непосредствено края на Първото българско царство и настъпилото

³ За датирането на църквата „Свети Архангели“ в Бачковския манастир, в: Асен Чилингиров, *Българската архитектурна школа. Изследвания I*, Берлин, 2007, второ издание в: А. Чилингиров, *Бачковският манастир. Изследвания*, София: «Херон-Прес», 2015.

⁴ На тази тема е посветена студията ми *Единосъщен и подобносъщен*, публикувана в Интернет още през 2005 г., а в печатно издание 10 години по-късно в сборника от мои изследвания *Българската църква* (вж. по-горе, бел. 2), с. 99–122. Ще добавя само, че това мое изследване за първи път от близо 1600 години прави критичен разбор на считания за основна догма в християнството принцип за троичността в проявата на Бога, нейния произход и същност.

малко след този край подчиняване на Българската архиепископия под Цариградската патриаршия след смъртта на българския архиепископ Давид в 1037 г. Но и това събитие е предшествано с няколко години от друго събитие, което не само не се отчита от историците, но и изобщо не се забелязва от тях – първото голямо гонение на привържениците–последователи на арменската автономна църква, за което се взима решение на трите синода на Цариградската патриаршия през 30-те години на XI век⁵. А то е свързано непосредствено с личността на основателя на Бачковския манастир, арменец Григорий Пакурян⁶, произхождащ от граничната област, разделяща православните грузинци-халкедонисти от „монофизитите“ арменци. И в последвалата кръвопролитна война между привържениците на двете противни конфесии, неговият баща с двамата си сина, Абасий и Григорий, взима страната на враговете на своя народ, при което Григорий достига до самия връх на византийската военна йерархия като domestik/военачалник на Запада, следващ по ранг само императора, Алексей Комнин. И този Григорий Пакурян ще основе своя манастир в самия център на земите на еретиците-павликяни като „крепост на православието“, а църквата, построена **само за богослужения в негова памет**, ще бъде издигната върху основите на „еретически“ молитвен храм.

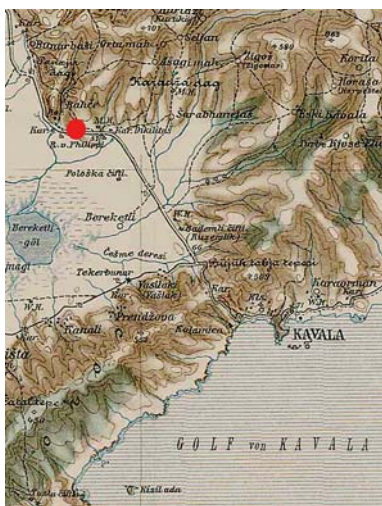
В основата на моите съображения за целта и реализирането ѝ при първото пътуване на апостол Павел в Европа са залегнали ясни и недвусмислени противоречия между разказа за пътуването на апостола в *Деянията на апостолите*, единствения писмен извор за събитията, свързани с това пътуване, и начина, по който то се представя в тълкуванията на богословите и историците, положили осно-

⁵ Протоколите на тези синоди с техните решения се съдържат в ръкопис Es-corial RI 15 и са публикувани в: G. Ficker, *Erlasse des Patriarchen von Konstantinopel Alexios Studites (Festschrift der Universität Kiel zur Feier des Geburtsfestes S. M. des Kaisers und Königs Wilhelm II., Kiel 1911, с. 3 сл.* За тях вж. моите бележки в студията ми *Агиографията на Борис и Глеб и проблемът за йерархичното позначение на руската църква* в: А. Чилингиров, *България и покръстването на русите*, София: „АЛФАГРАФ“, 2011, с. 67, бел. 1.

⁶ Тук, както и в другите мои изследвания, за името на Григорий възприемам неговата арменска форма, както той подписва Типика на манастира и българския правопис на арменските имена.

вите на църковната история. Във Филипи няма, а и никога не е имало река, за каквато се споменава на много места в *Деянията на апостолите* и която е свързана най-тясно със събитията по време на първото и второто пътуване на апостола. За разлика от Филипопол/Пловдив, край който тече пълноводната и единствена през средновековието плавателна река на Балканския полуостров, която със своите многобройни притоци напоява цялата тракийска земя южно от Балкана и дори със своето тракийско-българско име, Хебър, на гръцки Еврос, дава името си на нашия континент, Европа – и това е *свещеното име* на *свещената* река, извираща от преспата под най-високия връх на Балканския полуостров, в чието подножие, в един храм, според преданието на неоплатониците, е бил по-светен Орфей, Учителя на траките, а не името на отвличената от Бика/Зевс девойка в елинската митология. Към тази река се отправя в съботата след пристигането си в града апостол Павел, търсейки градската синагога. Там той държи първата си проповед на европейския континент, а в свещената река на траките кръщава и първата европейка-християнка Лидия. Също по тази река той ще отплува с кораб след второто си пътуване в Европа, за да се завърне след петдневно плуване по нейното течение в Трояда, отправната точка на неговите пътувания в Европа. И тази река, също както синагогата в града, не са съчинени от автора на *Деянията на апостолите*, като безброй други измислици в приписваното на евангелист Лука Евангелие, а са реално съществували – за разлика от „затвора във Филипи“, който се показва на поклонниците в града и който всъщност не е нищо друго, освен цистерна за вода към един от храмовете на римските колонисти в този град, в който не е имало административни сгради нито на римските, нито на местните власти – князе, според *Деянията на апостолите* – каквито имало само в големия град на траките с история, протекла в течение на много хилядолетия преди нашата ера. И в този град се запазва до XIX век предание за посещението на апостола, записано от пътешественици⁷.

⁷ *Чужди пътеписи за Балканите. Арменски пътеписи за Балканите (XVI–XIX век)*, София: «Наука и изкуство», 1984, с. 73.

Филипи и Кавала
Картографско заснимане XIX век

Реката при Филипи
Фотоснимка арх. В. Недялков, 2009 г.

„Затворот“ във Филипи
Фотоснимка интернет, 2009 г.

За разлика от Филипи и неговата църковна община, за чиято роля в историята на ранното християнство няма никакви сведения нито в епиграфските, нито в архитектурните и художествените паметници, Филипопол/Пловдив играе извънредно важна, дори централна роля още през първите векове на християнството, за която свидетелстват не само резултатите от археологическите изследвания в града и цялата негова околност, но също и писмените исторически извори, колкото тези извори и да са били унищожавани и манипулирани още през IV век, когато от протоколите на първите църковни събори, към които се причисляват освен Никейския и Сердикийския, още пет други събори в Сирмиум, центъра на ранното християнство в нашите земи, биват унищожени всички сведения за това християнство, включителни списъците на делегатите от него. В следващите години тези събори, на които участват представители от цялото християнство, ще бъдат обявени от „православната“ църква за недействителни. Също така всички църковни общини по територията на централния и северен Балкански полуостров, включваща екзархата Източен Илирик и римските провинции на изток от Места, ще бъдат без изключение отлъчени от „православната църква“, независимо от обстоятелството, че тези църковни общини, основани още през втората половина на първи век сл. Хр., представляват население, значително по-многобройно от всичкото християнско население в останалата част от Европа.

В този смисъл, при подмяната в името на Филипопол във всички църковни документи, отнасящи се до раннохристиянската църква и нейната организация, извършена по всяка вероятност още преди края на IV век, едновременно с отлъчването на неговата църква от „православието“, не може да става и дума за случайна грешка или недоразумение⁸. От протоколите на църковните събори, включи-

⁸ За тази подмяна спомага и обстоятелството, че не само през античността, но и до края на османското владичество заедно с официалното название, на града употребявано при всички писмени документи, в разговорния език едновременно е било използвано и името Филипи, което през време на османската власт е заменено с названието Филибе, станало задължително за официалните документи. А това означава и че местното старохристиянско население под Филипи трябва да е разбирало Филипол – също във връзка с пътуванията на апостол Павел.

телно списъците на делегатите и епархийските списъци на православната църква, името на града Филипопол и неговата митрополия, респ. епископия, се заличава. Заедно със заличаването на името Филипопол в църковните документи, включително отнасящите се до църковната история писмени източници, съставят се не само нови фалшиви документи за „епископията Филипи“, но се изготвят и фиктивни списъци на цяла поредица епископи, стояли начело на тази мнима и несъществуваща епископия⁹, и едва археологическите изследвания от средата на XX век ще покажат, че във Филипи, „селището на епископ“, до края на V век изобщо не е имало нито християнско население, нито християнска църковна община и църкви, а построените през втората трета на VI век църкви са използвани от „еретици“ и съответно още преди края на VI век са били разрушени, също както останалите стотици „еретически“ църкви по територията на бившите римски провинции от екзархата Източен Илирик и останалите провинции в източната и централната част на Балканския полуостров.

Настоящото изследване няма за цел да представи доказателства за ранното християнство в нашите земи и по-специално във Филипопол/Пловдив. Те се съдържат в богатата библиография за тези изследвания, които протичат повече от едно столетие и продължават буквално до днес, като едва ли не всеки ден носят нови доказателства за живота и дейността на християнската църква и църковна община още през първите четири века, свързани със строежа, но и разрушаването на техните архитектурни и художествени паметници, чието множество и многообразие може да се сравнява с главните центрове на християнската култура и изкуство в Европа¹⁰.

⁹ Виж Pius Bonifacius Gams, *Series episcoporum ecclesiae catholicae*, Regensburg: «Josef Manz», 1873 (пер. Graz: Akad. Druck- und Verlagsanstalt, 1958), с. 427. В продължение на много десетилетия тези списъци са предмет на оживени спорове между историците и богословите, тъй като включват и редица имена на измислени константинополски патриарси от времето, когато Константинопол и неговите йерарси са подчинени на епископията Хемимунт.

¹⁰ Преглед на библиографията за изследванията на ранното християнство във Филипопол/Пловдив вж. преди всичко в: Елена Кесякова, *Philippopolis – Филипопол през римската епоха*, София: «Агатъ», 1999.

Макар и раннохристиянските художествени и архитектурни паметници от Филипопол/Пловдив и неговата околност да не са предмет на това изследване, тук не може да не се обърне внимание на обстоятелството, че такова съсредоточаване на раннохристиянски художествени и архитектурни паметници няма другаде по територията на нашата съвременна държава – дори и в София/Сердика, която е била митрополитско седалище и е подслонила над 250 делегати от църковните общини в цялата римска империя по време на вселенския събор в 343 г. няма тъй много паметници от раннохристиянската епоха. Само по територията на град Пловдив и на съседния античен град Диоклецианопол, съвременния Хисар, заедно с близката околност, са открити досега останките на над 20 раннохристиянски църкви, повечето от които построени още през IV век, многократно разрушавани и престроявани от IV до VI–VII век. Проучването на тези архитектурни паметници с тяхната скулптурна, мозаична и живописна украса по време на тоталитарната власт беше по идеологически причини ограничено, като паметниците на изкуството и културата бяха обявени за паметници на чужда власт, произведения на строители и художници чужденци – в научните трудове и в учебниците за училищата и университетите беше възприет терминът „римско изкуство и римска култура в България“, а за произхода на художествените и архитектурните форми на паметниците се търсеха и съчиняваха външни влияния и връзки с най-далечни художествени и архитектурни паметници, църкви и дворци, намиращи се на много хиляди километри от нашата родина, без да бъдат забелязани техните специфични белези и връзки помежду им дори в най-близката околност, характерни за стила и маниера на строителите и художниците в течение на много хилядолетия преди установяването на „римската“ власт по територията на нашата родина.

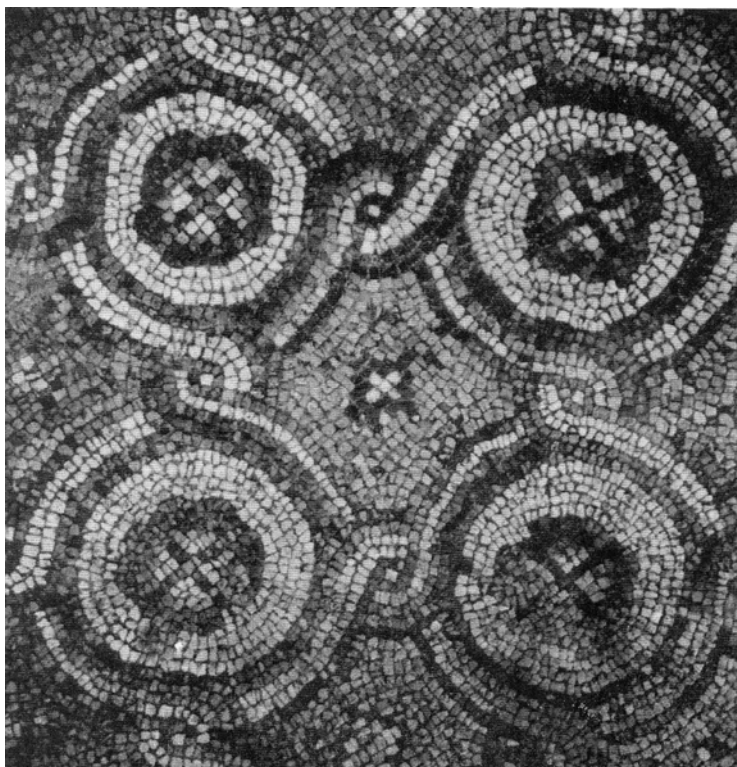
Не по-малко отрицателно е становището и на християнската църковна археология по отношение на паметниците от раннохристиянската епоха в България. И тук са възприети шаблони и клишета нямащи нищо общо с действителността. Названието византийско изкуство и византийска култура се прилага за всички архитектурни и художествени паметници у нас, възникнали дълго преди края на VI

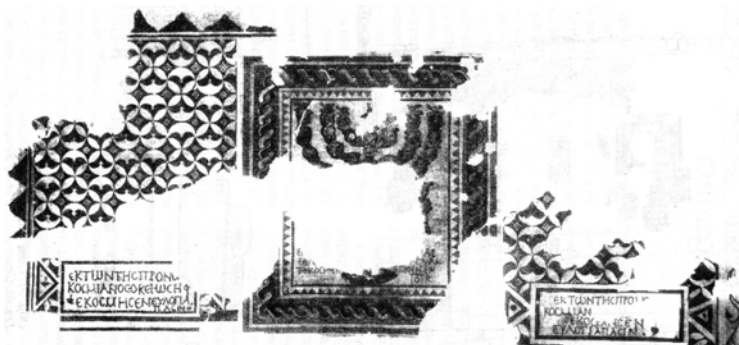
(ΑΓΙΑ) ΕΙΡΗΝΗ / Божественият Мир

Третото лице от раннохристиянската («арианска») троица
 Централна композиция от погравата мозайка на т. нар. Перистилна сграда в Пловдив

Според схващанията на старото християнство, Бог се изразява в три лица: Божествена Мъдрост (Света София), Божествена Сила (Агиа Динамис) и Божествен Мир (Агиа Ирина), а това трето лице отговаря на понятието «нирвана» в източната философия – крайна цел на човешкото земно съществуване. На тази света троица цар Константин Велики замисля да изгради и посвети трите главни храма в своята столица, Константинопол. До края на живота му е построена само първата от тези три църкви, цариградската „Света София“, която става главен християнски храм в града. Построяването на другите два храма се осъществява по време на Констанций II, за да станат те през следващите десетилетия, заедно с главния християнски храм, „Света София“, прицелна точка за „православните“ монаси-фанатици и да бъдат многократно опожарявани и разрушавани, докато след голямото въстание Ника през втората трета на VI век Юстиниан обяви цялото християнство за православно и за негов главен храм – новопостроената църква «Света София», изградена на мястото на първоначалната сграда, основана от Константин Велики.

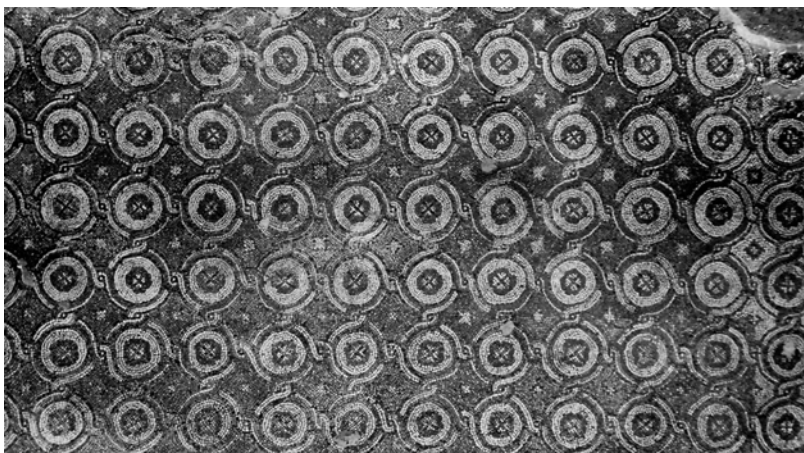
Филипопол, подова мозайка от Епископската базилика, детайл

Филипопол, подова мозайка от синагогата
Фотоснимки Елена Кесякова

Изворът на Живота
Централна композиция на подовата мозайка в южния кораб

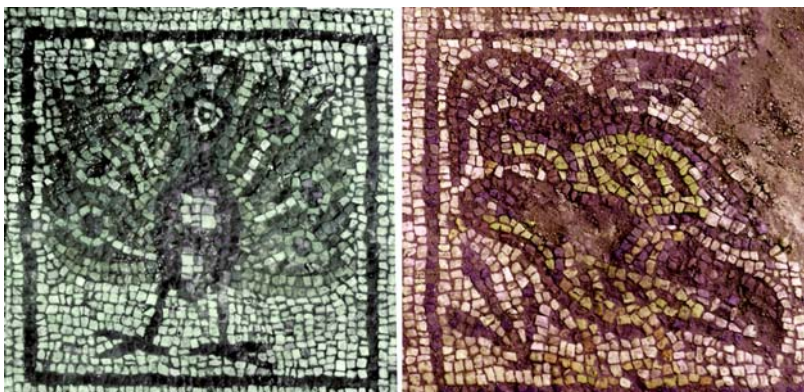
Подова мозайка в средния кораб (детайл)
Фотоснимки Елена Кесякова

Филипопол, Епископската базилика

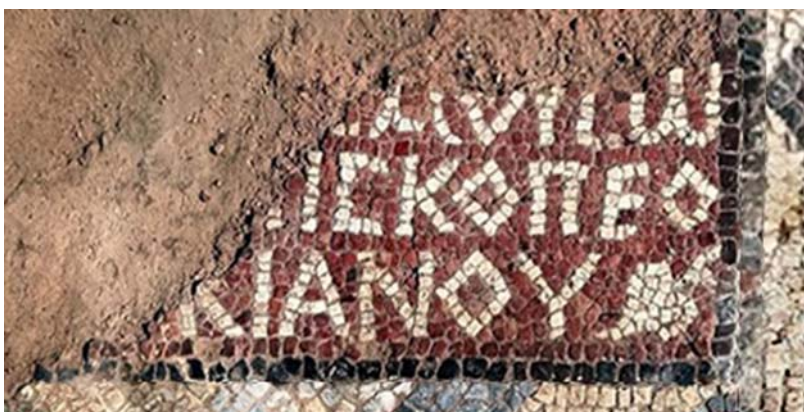
и след началото на XIV век, независимо, че тогава не съществува византийската империя – то се прилага по правило за всички български паметници, възникнали на територията, извън границите на византийската империя. Някои български историци и изкуствоведи дори съчиниха понятията „ранновизантийско“ и „късноравноапостолско“ изкуство, прилагани върху паметници, нямали нищо общо с византийската култура, така че не могат да представляват никакви нейни зачатъчни или остатъчни форми. И важното в случая с архитектурните и художествените паметници по територията на нашата родина, е че те не само не са близки или подобни на съответните паметници, възникнали по територията на византийската империя и нейните непосредствени влияния, но най-често изразяват принципи или идеи, напълно противоположни по своята същност на византийските. И тук не се касае за никакви дребни отлики, характерни за прояви на отделни творци или школи, а за съществени отличия, резултат на разликите в тяхното предназначение във връзка с извършването на богослужението по начин, различен от прилагания във византийското богослужение.

Буквално досега нито богословите, нито историците на изкуството могат да дадат обяснение както за образния език на мозайките в църковните паметници, чиито останки са стигнали до нас, нито за предназначението на някои от тях, а още по-малко за съществени отлики в архитектурния план на църковните сгради. По същия начин, след като не са известни причините, предизвикали възникването и създаването на определени художествени форми и сюжети, естествено не може да се обясни и тяхното систематично разрушаване, а когато тези особени сюжети и форми биват регистрирани, съчиняват се нелепи обяснения, опиращи се единствено на научните титли и общественото положение на авторите в условията на тоталитарния режим, но и дълго след неговия катастрофален провал¹¹.

¹¹ Темата за особеностите на раннохристиянските художествени и архитектурни паметници по територията на нашата родина излиза от обсега на това изследване – тя е разгледана подробно в книгата ми: *Софийската „Света София“ и нейните изследвания*, София: «Херон Прес», 2014.

Филипопол, Епископската базилика
Детайли от горния слой на подовата мозайка
Фотоснимки Елена Кесякова

Филипопол, Епископската базилика
Детайл от паметния надпис върху подовата мозайка
Фотоснимка интернет

Както вече беше споменато по-горе, в студията ми аз не засегнах богословските спорове за ранното християнство и изобщо за християнството, които през последните две десетилетия излизат извън рамките на университетите и църквите, а намират широк отзвук във всички сфери на обществения живот във всички европейски страни. В тези спорове, които се водят между различни течения на богословието сред представителите на главните християнски конфесии в Западна Европа, но и извън тях, централно място заема дейността на апостол Павел – а тази дейност е и една от централните теми на моето изследване. Тъй като тази тема е твърде широка и надхвърля неговите рамки, ще се опитам тук само да дам няколко най-общи сведения, доколкото не само българската, но също гръцката и руската общественост не е дори повърхностно запозната с тези спорове. От една страна са представителите на така наречения „радикален критицизъм“, които не са никакви атеисти, а почти изключително хабилитирани богослови и някои от тях са заемали до неотдавна духовни постове като протестантски пастори. Това се отнася и до глания идеолог на това течение, д-р Херман Детеринг. Те имат своя организация със седалище Амстердам, печатан орган и сайтове в социалните мрежи. Голяма част от техните публикации са свободно достъпни в интернет, а главните им теоритически трудове са издадени в печатни издания и са широко коментирани в печата, радиото и телевизията¹². В основата на техните теоритически трудове е становището, че липсата на изворни сведения поставя под въпрос не само съществуването на Христос, но и на апостол Павел, за чиято личност се правят само предположения – също без никакви исторически основания. От представителите на двете църкви, римокатолическата и протестантската, тези трудове обикновено не се обсъждат и дори не се споменават.

¹² Тук могат да бъдат посочени само някои от главните публикации: Hermann Detering, *Paulusbrieve ohne Paulus? Die Paulusbrieve in der holländischen Radikalkritik*, в: Kontexte, German Edition (ISBN 9783631447871), 1992; същ., *Falsche Zeugen: Außerchristliche Jesuszeugnisse auf dem Prüfstand*, «Amazon, Kindle Edition», 2011; същ., *Die Lust der Welt und die Kunst der Entsagung*, «Amazon», 2013. Повече информации в печатния орган на организацията „The Journal of Higher Criticism“, Amsterdam, в обществените медии, а така също на Хомпейджа на организацията: www.radikalkritik.de.

За разлика от това един вид периферно богословско течение, едно друго течение и неговите публикации намират напоследък много широк отзвук сред обществеността. Негов главен представител е емеритираният професор по новозаветна егзегетика (тълкувание на Новия Завет) Клаус Бергер (Klaus Berger, *1942), който след като в продължение на над 30 години е чел лекции и завеждал катедра в един от най-прочутите германски университети, обявява с цяла поредица от големи книги, много статии и интервюта, че това, на което е обучавал хиляди студенти, не е вярно. Издава нов немски превод на Новия Завет (над 1500 страници), в който са включени и много апокрифни текстове, считани от църквата и до сега за еретически, както и ново тълкувание на Новия Завет в грамаден том, по-голям от новото българско синодално издание на Библията. Неговата теза, най-общо казано, е, че след реформацията много поколения усърдни богослови с тълкуванията си до такава степен изопачават Христовото учение, че от него изчезват основните предпоставки на християнството¹³. С фалшификациите на Христовото учение от страна на официалната църква и особено на редактираните в IV век синоптични евангелия проф. Бергер обаче не се занимава – също както не се занимава и със съчиненията след IV век и включени в текста на Евангелието истории за детството на Исус и Дева Мария, с „поклонението на мъдреците в кошарата“ и „клането на децата по заповед на Ирод“, които стават любима тема на „свободомислящите“ журналисти и изпълват всяка година по време на коледните празници не само „жълтата“ преса, без каквито и да било реакции от страна и на двете църковни конфесии.

След като „капацитетите“ по егзегетика, дори при наличието на основателни критически забележки от страна на „радикалните критици“ относно верността на евангелския разказ, не се занимават с

¹³ И от неговите научни трудове тук могат да бъдат споменати само главните: *Exegese des Neuen Testaments*, Heidelberg: «Qelle & Meyer», ²1984; *Qumran und Jesus. Wahrheit unter Verschluss*, Stuttgart: «Quell», 1993; *Psalmen aus Qumran*, Stuttgart: «Quell», 1994; *Theologisches Handbuch des Urchristentums*, ²Tübingen 1995; *Hermeneutik des Neuen Testaments*, Tübingen/Basel: «A. Francke», 1999; *Die Urchristen. Gründerjahre einer Religion*, München: «Pattloch», 2008; *Kommentar zum Neuen Testament*, Gütersloh: «Gütersloher Verlagshaus», 2011; *Die Bibelfälscher. Wie wir um die Wahrheit betrogen werden*, München: «Pattloch», 2013.

новосъчинените украшения на евангелията, много естествена е липсата на интерес у тях и върху подробностите за пътуванията на апостол Павел, като не забелязват – или се правят че не забелязват – фрапиращите несъответствия между описанието на събитията при пътуването на апостола и действителността¹⁴. А това дава широки възможности на гръцката църковна пропаганда да обсеби и тази история, в която тъкмо смесването имената на Филипи и Филипол играе основна роля. Ако българският читател хвърли най-бегъл поглед върху която и да е от десетките истории на ранното християнство в Европа, включително в Уикипедия, ще научи, че в първото и второто свое пътуване в Европа апостол Павел не е огишъл в страната на македонците, където Господ го изпратил да проповядва Благата вест на Христовото Слово, а стигнал само до „Филипи“, на 15 км. от брега на Егея и от там се отправил към страната на елините. В тази страна проповядвал, бил малтретиран и затварян в затвори. Но основал елинската, т.е. по съвременна интерпретация „гръцката“ църква – чийто продължител и наследник е Гръцката православна църква. Също както неин наследник и продължител е Руската православна църква.

А Българската православна църква е тяхно чадо (или изчадие).

¹⁴ В цялата богословска литература на изток и на запад ми е известен само един единствен научен труд, чиято цел е да изследва историческата стойност на *Деянията на апостолите*: Alfred Wikenhauser, Alfred, *Die Apostelgeschichte und ihr Geschichtswert*, Münster i. W.: «Verlag der Aschendorffschen Verlagsbuchhandlung», 1921 (=Neutestamentliche Abhandlungen. Herausgegeben von Prof. Dr. M. Meinertz, Münster i.W., VIII Bd. 3.–5. Heft), защитен и публикуван първоначално в 1914 г. като докторска дисертация. В отпечатания на 458 страници голям формат том не се отделя нито една страница за анализ на обстоятелствата, засягащи Филипи, обстановката в града, проповедта сред юдеите на „молитвеното място“, кръщението на Лидия и затвора, както и „отплуването от Филипи с кораб“, описани в *Деянията на апостолите*, а се подлагат на критика известни несъответствия в композицията на разказа и неговия литературен стил, забелязани още от Харнак (Adolf von Harnack, *Die Apostelgeschichte*, Leipzig, 1908; същ., *Neue Untersuchungen zur Apostelgeschichte und zur Abfassungszeit der synoptischen Evangelien*, Leipzig 1911). Отбелязва се обаче и несъответствието между разказа в *Деянията* и *Посланието до римляните* (15,19), според което Павел е предал Христовото учение на цял Илирик, за което пътуване в *Деянията* не се съобщава нищо (с. 244 сл.) – за коментара на Теофилакт Охридски по същия въпрос вж. бележките в първата ми студия.

В моята първа студия не разглеждам резултатите от археологическите изследвания във Филипи, въпреки че за тези изследвания, протекли в течение на много десетилетия, има богата литература, пръсната предимно сред труднодостъпните не само в България гръцки научни периодични издания, но също и в трудове на известни чужди изследователи¹⁵, голяма част от които имах възможност да ползвам в Берлинските библиотеки. Имах обаче и възможността да се запозная на място с резултатите от последните значителни разкопки след разчистването на терена по време на посещението ми на града през юни 1978 г., когато направих и поредица от фотоснимки, представящи състоянието на църквите малко след започването на тяхната реконструкция. А тези фотоснимки придобиват сега, близо 40 години по-късно, документална стойност. Междувременно в интернет е публикувана и голяма серия цветни фотоснимки, изготвени в 2012 г.¹⁶, показващи съвременното състояние на архитектурните паметници след тяхната реконструкция, а сравнението между едните и другите показва не само размерите на извършените реконструкции, но и колко малко в действителност е запазено от оригиналните постройки с тяхната пластична и мозаична украса. При моето посещение във Филипи през 1978 г. между запазените остатъци от строежа на двете големи църкви, Базилика А и В и от Октогона, нямаше нито една изцяло запазена колона и само три капители от Базилика А. На форума колоните бяха вече „реконструирани“, т.е. издялани от съвременни материали (изкуствен мрамор) и поставени върху отчасти запазените техни бази със също новоиздялани капители, а в големите църкви и Октогона още се водеха подготвителните работи и не беше

¹⁵ Вж. преди всичко: Paul Collart, *Philippes, ville de Macédoine, depuis ses origines jusqu' à la fin de l'époque romaine, I-II*, Paris, 1937 и Paul Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie*, Paris: «E. de Boccard», 1945 (=Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome), както и кратките обобщителни бележки на Ralf Field Hoddinott, *Early Byzantine churches in Macedonia and Southern Serbia. A study of the origins and the initial development of East Christian art*, London: Macmillan [...], 1963.

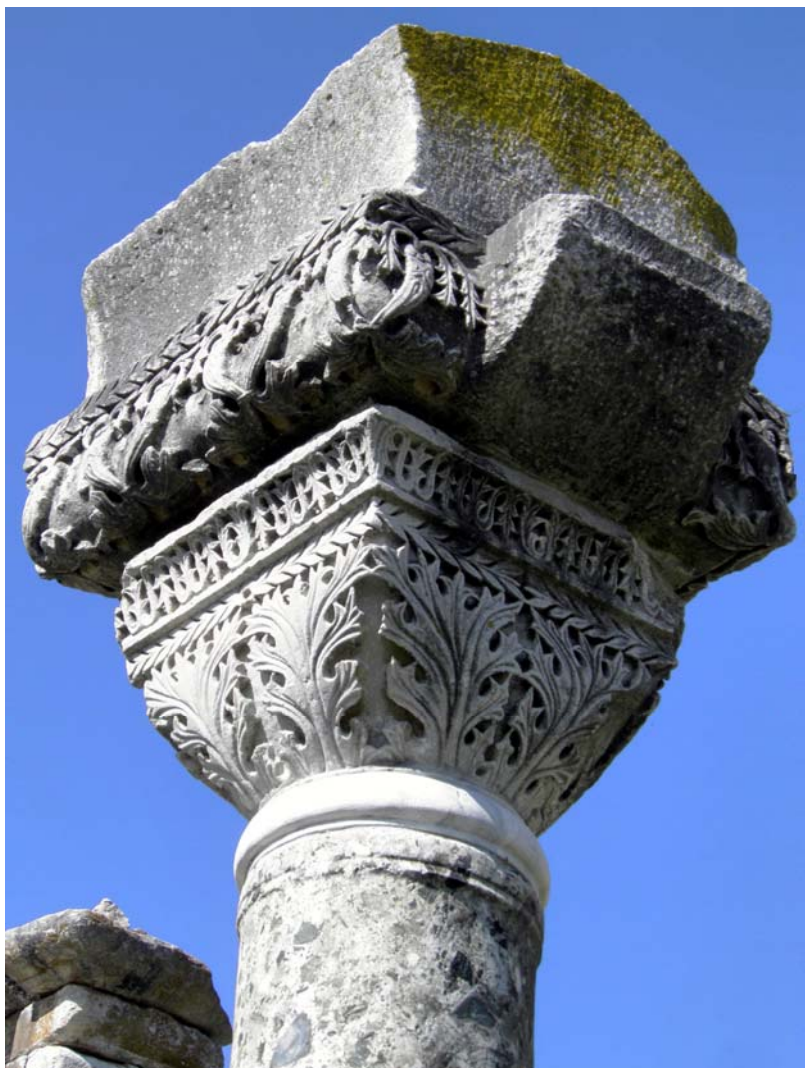
¹⁶ www.commonswikimedia.org/wikid/Category:Philippi?uselang=de

Филипи, Базилика В
Реконструираната част от църквата до 1978 г.
Фотоснимка А. Чилингиров, юни 1978 г.

поставена нито една колона. От направените през 2012 г. и публикувани в интернет фотоснимки за специалиста не е никак трудно да забележи кое е оригинал и кое – подправка. При публикуваната там фотоснимка на капител с горната част от колоната и абака над него се вижда, че оригинал е само абакът над капитела, докато самият капител е новоиздялан от съвременни каменоделци и неговият материал е местен, гръцки, мрамор, а не както при повечето релефи, саркофази и капители от скулптурната украса на Юстиниановите църкви, като напр. в Стоби, произведения на каменоделните работилници край Мраморно море, използващи проконески мрамор.

Това, което ми направи най-силно впечатление при наблюденията на разкопките, беше твърде малкото количество от строителния материал, запазен при развалините. В източната част

Реконструиран (новоиздълан) капител
Фотоснимка интернет (С. Raddato), 2012 г.

Филипи, Базилика В

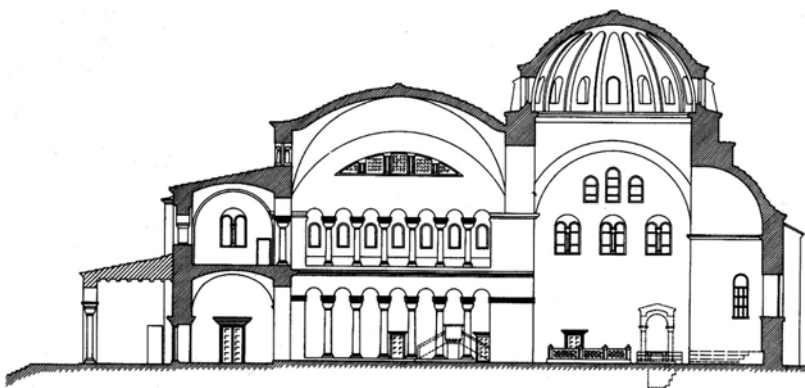

Възстановителни работи по форума
Капителът на първата колона още не е издялан
Фотоснимка А. Чилингиров, юни 1978 г.

Филипи, форумът

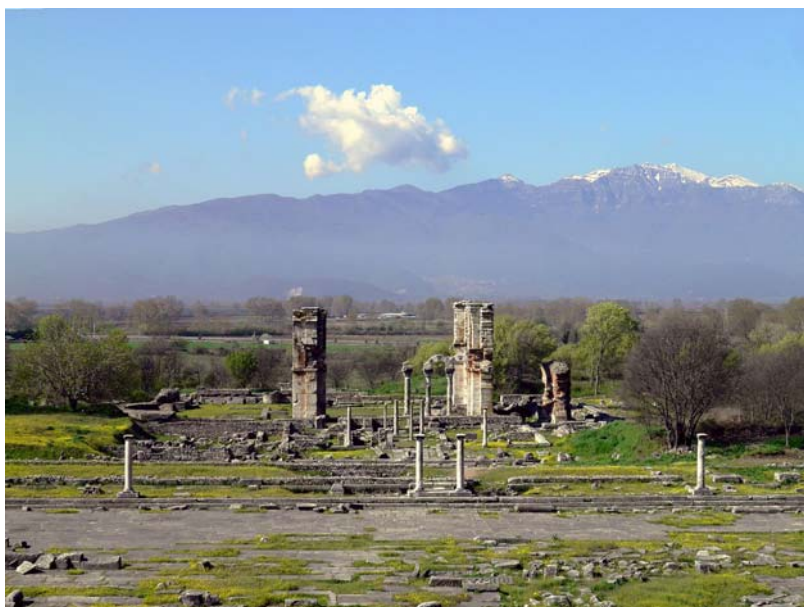
Възстановителни работи по Базилика В
Колоните с капителите още не са изработени и донесени
Фотоснимка А. Чилинзирев, юни 1978 г.

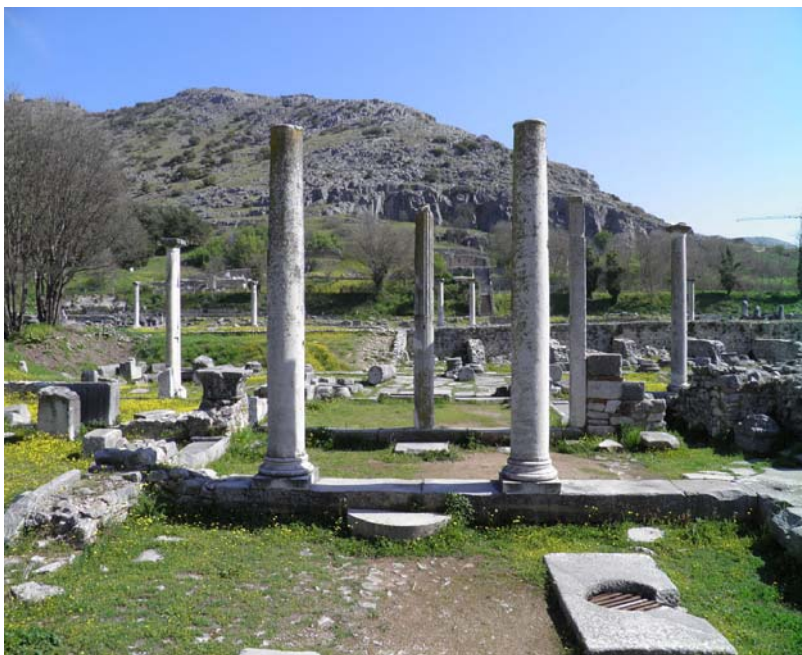
Филипи, Базилика В, Втора трета на VI век
Надлъжен разрез – реконструкция Пол Льомерл

от Базилика В нямаше никакви следи дори от основите, които да позволят реконструкцията на техния план – в този смисъл за мене още тогава беше ясно, че реконструкцията на плана и разреза на тази църква, публикуван от Льомерл и след това многократно репродуциран в повечето от изследванията и учебниците за византийската архитектура, като напр. стандартния труд за късноантичната и раннохристиянска архитектура, *Propyläen Kunstgeschichte*¹⁷, са изцяло хипотетични и съчинени, макар и въз основа на плана на аналогични постройки, стигнали до нас в значително по-запазен вид. А именно от специфичните белези на всяка отделна църква от християнската средновековна архитектура, като разпределението и устройството на олтарното пространство, паметните надписи и мозаичната, респ. стенописна украса, до нас не е стигнало нищо, което би позволило точната датировка на паметника, но и причисляването му към определено течение в религиозните, философските, художествените и духовните възгледи на (казано на съвременен език) инвеститорите за изграждането и украсата на сградата. И този въпрос ще остане в течение на много десетилетия неизяснен.

¹⁷ Beat Brenk, *Spätantike und frühes Christentum = Propyläen Kunstgeschichte, Supplementband*, Frankfurt am Main/Berlin/Wien: «Propyläen-Verlag», 1985, с. 184, фиг. 35.

Филипи, общ изглед на форума с Базилика В
Фотоснимки интернет, 2012 г.

Филипи, форумът
Фотоснимка интернет, 2012 г.

Реконструкцията на форума с неговите колони и прости капители е извършена по същия начин, както при колоните и капителите от Бализика В, макар и в западната му част да е останала – най-вероятно поради липса на средства – незавършена и на последните колони не са поставени капители.

Малките размери на форума и скромната украса на колоните показва, че и той, както и езическите храмове, на чието място в VI век се изграждат големите християнски църкви, са от предхристиянската епоха на Филипи и са изградени за местното население, състоящо се изключително от римски колонисти ветерани, а не за епископски център, за какъвто досега го представят гръцките историци и богослови. А както се виждаше вече и след привършилите разкопки в града, липсваха всякакви следи от каквито и да е представителни обществени сгради.

Филипи, форумът
Фотоснимка интернет, 2012 г.

Филипи, форумът
Фотоснимка интернет, 2012 г.

Филипи, форумът
Фотоснимка интернет, 2012 г.

Фотоснимка А. Чилингиров, 1978 г.

Фотоснимка интернет, 2013 г.

Филипи, Базилика А, оригинален капител

Както беше вече отбелязано по-горе, при посещението ми на Филипи през юни 1978 г. заварих там само три оригинални капители, единия от които заснех. 40 години по-късно този капител си седи на същото място, тъй като авторите и изпълнителите на проекта по реконструкцията и до сега явно не могат да определят мястото, където той се е намирал в сградата и неговите функции в нея. Същото се отнася и до другите два запазени оригинални капители, поставени върху колона и пиластър, да напомнят на следващите поколения за величието и великолепието на разрушената църква, от чиято пластични и художествена украса, също както при Базилика В, нищо друго не е стигнало до нас – никакви подови и стенни мозайки, никакви стенописи и дори названието на техните патрони и строители. А разрушаването на тези забележителни паметници на изкуството продължава и до сега да бъде преписвано на варварските народи – в конкретния случай това са „българите-езичници“, които били завладели, ограбили и разрушили града с неговите църкви.

Фотоснимка интернет, 2013 г.

Филипи, Базилика А, колона и пиласٹر с оригинални капители

Посещението на Филипи през юни 1978 г. беше по време на първото ми пътуване по следите на българските художествени и архитектурни паметници извън границите на нашата съвременна държава. Дотогава познавах само разрушените църкви в Плиска, Преслав и западните области на българската средновековна държава. През следващите две десетилетия щях да видя още стотици други разрушени църкви, чиито следи са били повече или по-малко заличени. И те не бяха само български, макар и техните рушители да са били едни и същи. За всички тях, дори когато броят им надхвърли 600, се твърдеше и продължава да се твърди от техните изследователи, че са били разрушени от „варварските народи“ по време на някакво тяхно мнимо преселение. А църквите са разрушени с прилагането на свършена рушителна техника и с логистика, надминаващи многократно техническите възможности на „варварските народи“ – независимо от това как тези народи се именуват: славяни, авари, готи, хуни, българи. Дори и когато от разрушените църкви не остават никакви следи.

Археологическите изследвания разкриват едно много важно обстоятелство. Липсата на всякакви погребения във и около постройките в VI век части на църквите свидетелства, че и двете църкви, както и Октогонът, са имали много кратко съществуване и по всяка вероятност са били разрушени още преди края на VI в., също както болшинството от над 600-те църкви по територията на Изт. Илирик, Тракия и Нова Скития – сринати до основи още преди митичното „славянско нашествие”. А много важно е обстоятелството, че от огромните по размер църковни сгради във Филипи едва са събрани материали, за да бъдат възстановени по два стълба в източната и западната част на Базилика В. В нея не са запазени **дори следи** от подовите и стенните мозайки, присъщи почти за всяка църковна постройка от IV до VI век и особено за Юстиниановата епоха.

За разлика от Базилика А, Базилика В и Базилика Extra Muros, в страничните помещения на Октогона са разкрити подови мозайки – в преддверието с орнаментален декор, а в Баптистериума и със символни изображения, които обаче нарочно са заличени и изкъртени. По време на моето посещение във Филипи подовите мозайки бяха в процес на разчистване и достъпът до тях беше забранен. 40 години по-късно тяхното разчистване и консервацията им са приключили и те вече са експонирани за разглеждане от публиката, а от някои има публикувани фотоснимки също в интернет¹⁸, макар и специална научна публикация за тях с анализ на техните изображения и сравнения с близки в стилово и художествено отношение мозайки в останалите паметници от V и VI век все още липсва. Как са изглеждали унищожените изображения можем да узнаем при сравнението на остатъците от подовата мозайка в баптистериума на Октогона във Филипи със сравнително добре запазените подови мозайки на Баптистериума в Стоби. Стиловите и техническите белези на двете мозайки водят до заключението, че са били изготвени ако не от едни и същи майстори-мозйчисти, във всеки случай те са произведения на едно и също ателие.

¹⁸ www.commonswikimedia.org/wiki/Category:Philippi?uselang=de

Филипи, Октагонът
Подова настилка в преддверието
Фотоснимка интернет, 2012 г.

Филипи, Октогонът
Бантистерият с преддверието
Фотоснимки интернет, 2012 г.

Филипи, Октагонът
Погови мозайки в баптистерия
Фотоснимка интернет, 2012 г.

Столби, капители от Епископската базилика
Белград, Национален музей
Фотоснимки Национален музей, Белград

Столби, Епископската базилика
Фотоснимки интернет

Стоби, Бантистерият при Епископската базилика
Фотоснимки интернет

Стоби, подова мозайка в Епископската базилика
Фотоснимка интернет

Хераклея Лихнидис, погова мозайка в Епископската базилика
Фотоснимка интернет

Царичин град / Юстиниана прима
Самолетна снимка, 1949 г.
По Баван / Кондич / Шписер

Царичин град / Юстиниана прима
 Схема на развалините от града с планове на църквите
 По Баван / Кондич / Шписер

* * *

Археологическите изследвания във Филипи съставят една от главните задачи, ако не и централната задачи на историческата наука и археология в съвременната гръцка държава още преди присъединяването на цяла Южна Тракия към Гърция след Първата световна война. Първите научни публикации за Филипи и неговото население се появяват в края на XIX век и поводът за тях е създаването на Българската екзархия в резултат от проведения сред местното предимно българско население референдум за отделиянето му от Цариградската патриаршия. Независимо от насилственото изселване на това българско население от цяла Южна Тракия и подмяната му с етнически гърци от Североизточна Турция през 20-те години на миналия век, заедно с унищожаването на неговите материални следи, през следващите десетилетия продължават да се публикуват новосъчинени „исторически“ свидетелства или наново се интерпретират известните от преди данни. Въпреки големите усилия на гръцките археолози да наложат Филипи като център на ранното „гръцко“ християнство, тези изследвания не са в състояние да представят нови доказателства за неговото съществуване, а – както ще покажат резултатите от всички изследвания в тази област – чак до края на V век липсват сведения за наличието в града на гръцко-езична християнска община. Местното население, състоящо се изключително от римски заселници, изповядва официалната религия на римската империя дори след Константин Велики и поднася дарове на божествата от римския пантеон в посветените на него храмове чак до втората трета на VI век, когато очевидно по нареждане на Юстиниан се построяват на мястото на римските култови сгради три големи църкви, третата от които, така наречената Базилика В, се счита за един от главните паметници на Юстиниановата архитектура.

След като резултатите от многобройните археологически кампании преди и след Втората световна война, чак до последното десетилетие на XX век, не оправдават надеждите на обществеността, повечето от въпросите, свързани с „първата християнска община“ остават открити. Причините се търсят в „липса на достатъчно финансови средства“, макар и целият район на града да е разкопан и

повече няма какво да се копае, а добитите сведения са твърде противоречиви и не позволяват задоволителна реконструкция дори на първоначалния план на църквите. Защо при тези забележителни архитектурни паметници не са запазени и следи от тяхната обичайна за Юстиниановите строежи мозаична и пластична украса, никой от историците и археолозите, а най-малко богословите, не е в състояние да обясни. Ако обаче внимателно разгледаме остатъците на повечето християнски архитектурни паметници от същата епоха, ще видим, че това явление не е тъй необичайно и изключително. Защото не само Първа Юстиниана, архиепископският център на префектурата Източен Илирик, но и останалите епископски и митрополитски центрове на римските провинции в централната част на Балканския полуостров, като Стоби, Хераклея Линкестис (при Битоля), Пелагония (при Прилеп), Сердика (София), Лихнид (Охрид) и Амфиполис, а също в южната част на Балканския полуостров, включително Тесалия и Епир, са били разрушени до основи. И тук не може да става и дума за разрушения от земетресения, за каквито е известно, че са ставали през VI век, защото такива солидни постройки, като болшинството епископски църкви, са могли да бъдат разрушени до основи само в непосредствена близост до епицентъра на земетресение. Но и след земетресение или след разрушения при военни действия – за каквито не се споменава в историческите извори – е било обичайно тези църкви да се възстановят. Едно от най-силните опровержения на твърденията за разрушаване на църквите от земетресения или при военни действия е първоначалната постройка на църквата „Св. София“ в Солун, намираща се на мястото на по-късната сграда, запазена до сега. Била е катедрала на считаната за еретическа арианска община в града и нейните основи, разкрити при разкопки през 1978–1981 г. показаха, че тя е била най-голямата църковна сграда на Балканския полуостров. За нейното съществуване и разрушаване липсват каквито и да било сведения в историческите извори, също както липсват сведения за земетресения в града, каквито биха засегнали и намиращите се в непосредствена близост до нея други две големи църкви в Солун – „Св. Димитър“ и „Богородица Архипиитос“. А както е известно от историческите извори, градът е устоял на всички вражески нападения през ранно-

то средновековие. След приключването на разкопките в 1982 г. основите на църквата бяха закопани, без изследванията да бъдат публикувани и без дори да бъде споменато за тях в научната литература, както не бяха споменати и в издадената малко след това монография за построената на нейно място в края на VI век и престроена в VIII век православна църква¹⁹.

Друг не по-малко характерен пример за разрушаването на църквите в централните балкански провинции на римската империя в V и VI век е архиепископският център на Източен Илирик Първа Юстиниана, на сръбска територия, 40 км. западно от Кюстендил. В него са били разрушени до основите не само всичките девет църкви, но също административните постройки и високите крепостни стени, като строителните материали от тях са били отнесени в неизвестна посока и целият район на града е бил изравнен на нивото на земята. Стените на църквите са били сивани до основите – публикуваният от македонския историк Виктор Лилчиќ списък на регистрираните до 1997 г. разрушени църкви само в Република Македония съдържа данните за 235 от тях²⁰. По изключение са запазени във фрагменти подовите мозайки на няколко стотици от разрушените църкви, а изданието преди 40 години в САЩ корпус на подовите мозайки от IV до VI век в Гърция, без останалите балкански римски провинции, когато още не беше разкопана и една четвърт от тях, съдържа описанието на 228 фрагментарно запазени подови мозайки от църковните сгради²¹. Но само няколко фрагмента от вътрешната мозайчна украса на църквите, най-значителните в ротондата „Св. Георги“ в Солун и в цариградската „Св. София“, са стигнали до нас, като единствени църквите в Равена, столицата на

¹⁹ Kalliopi Theoharidou, *The architecture of Hagia Sophia Thessaloniki; from ist erection up to the Turkish conquest*, =BAR / International series, Oxford: «BAR», 1988. В тази монография не се споменават извършените в 1978–1982 г. разкопки, а се дава съставения въз основа на сондажи през 1930-те години план от М. Калигас в публикацията му от 1935 г.

²⁰ Виктор Лилчиќ / Венета Илјоска, *Каталог на раннохристиянските цркви во Република Македонија*, в: Македонско наследство, II/1997, бр. 5, с. 21-25.

²¹ Spiro, Maria, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland IV–VI Centuries I–II*, New York / London: «Garland Publishing Inc.», 1978.

„арианската“ държава на Теодорих, могат да ни дадат днес представа как са изглеждали интериорите на стотиците разрушени църкви.

Публикуваните до излизането на статията ми материали от археологическите изследвания във Филипи, пръснати в десетки трудно достъпни предимно гръцки периодични издания и съдържащи много противоречиви сведения, не можех да използвам за моето изследване. Но и единствената публикация, отчасти обобщаваща тези резултати, монографията на Пол Льомерл, поради липса на надписи за строежа на тези църкви, не допринася с нищо за изясняване на въпроса относно наличието на ранно християнство във Филипи, макар и да показва недвусмислено, че и трите църкви са построени през VI век. Надписите, открити в тези църкви са свързани само с тяхната предшестваша постройка и до края на първата трета на VI век са от нехристиянски римски погребения, както и посветителни надписи на божества от римския пантеон. Особено интересен е случаят с Октогона. Под него се е намирало тракийско светилище със саркофаг и скелет на виден тракийски жрец (?) с богати дарове, включително златен венец, датирани със сигурност до IV в. пр. Хр.²². В много по-късна епоха това светилище е включено в християнска църква, за чиято датировка има само предположения без си-

²² Изчерпателна публикация на резултатите от разкопките на Лазаридис, както и на находките, междувременно предадени за съхранение и експозиция в музеите, липсва и досега, като единствените сведения за тях са дадени в кратко съобщение: Δημήτριος Λαζαρίδης, *Χρονικά* (1967), в: Αρχαιολογικόν Δελτίον 19/1964, Β' 3 (1967), стр. 372-373. Пилхофер (I, 18) не е съгласен с определението на Лазаридис „македонски“ гроб, като вероятно би предпочел в съответствие с възгледите си за еленизма думата „гръцки“, макар и неговите собствени изследвания и обобщението му на резултатите от всички дотогавашни изследвания да показва, че в целия изследван от него район липсват всякакви данни за население от „етнически гърци“, каквито ще се появят там едва след гръцко-турската война от 1922 г., когато коренното българска население бива изселено и заменено с „етнически гърци“ от Мала Азия. За отбелязване е обаче, че този македонски или тракийски гроб не се отбелязва никъде в богатата научна литература за трако-македонските гробове – вж. преди всичко: Stella G. Miller, *The Tomb of Lyzon and Kalikles: A Painted Macedonian Tomb*, Mainz, 1993, където се дава каталог на откритите дотогава 82 македонски гробници с литературата за тях и под № 23 на стр. 111 се посочва гробът със саркофаг от Филипи.

гурни доказателства и се водят все още спорове. Това преустройство не е извършено преди началото на V в. сл. Хр., а опитите на видни гръцки изследователи да свържат светилището с името на апостол Павел, се оказват лишени от всякакви основания – ако и тези предположения да се представят на смирените поклонници-туристи като факт и посещението на „църквата на апостол Павел“ да влиза в програмата за маршрута им, представена и в печатните пътеводители за старините. Макар и всички чужди, а напоследък и гръцки изследователи, да отричат всякакви връзки на светилището с апостол Павел²³.

За изясняване на целия комплекс от проблеми, свързани с „най-старата християнска църковна община в Европа“ се създава научна група по проект, финансиран с твърде големи дотации от страна на Германската федерална република Нордрайн-Вестфален, чиито политически ръководители имат амбицията да дадат и свой принос в изучаването на старата църковна история. Работата по проекта, ръководен от проф. Петер Пилхофер започва в 1989 г. и приключва с издаването на два големи тома с общо близо 1600 страници в 1995 и 2000 г., като вторият том излиза в 2009 г. във второ допълнено и преработено издание²⁴. Названието на проекта е „Социална история на ранното християнство в Европа, Част I Общината на Филипи“ – за изясняване на задачите по проекта тук трябва да се допълни, че под названието Македония изпълнителите на проекта разбират само частта от Македония в границите на Република Гърция,

²³ Г. Гунарис издаде голяма монография, посветена на римската баня до Октогона (Γεώργιος Γ. Γούναρης, *Το Βαλανεῖο τα Βόρεια Προσκήσια του Οκταγώνου των Φιλιππών*, = Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 112, Атина, 1990), в която представя доказателства за нова датировка на целия комплекс от сгради, заедно с Октогона. За дискусията по тази датировка и новите становища виж първия том на изследването от П. Пулхофер (вж. следващата бележка), I, стр. 18–25.

²⁴ Peter Pilhofer, *Philippi, Die erste christliche Gemeinde Europas I*, Tübingen, 1995 (=Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 87); *II Katalog der Inschriften von Philippi*, Tübingen, 2000, ²2009 (=Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 119). Изчерпателна библиография на едва ли не цялата научна литература върху Филипи, неговите християнски паметници и надписи във втория том на изследването, с. 1031–110.

без да засягат дори повърхностно твърде парливите политически въпроси за етническия произход на нейното население, което – както е известно – сега е предимно гръцко, състоящо се от гръцки преселници от Североизточна Турция, новозаселени в изпразнените от местното коренно българско население територии след гръцко-турската война от 1922 г. и постоянно намаляващо се турско малцинство. Първият том от изследването съдържа заедно с представянето на резултатите от археологическите изследвания върху Филипи и неговата околност за периода между първи и шести век сл. Хр. коментарите по тях и изследванията на автора на проекта върху историята на града и неговата християнска църковна община с обширна библиография на научните изследвания от края на XIX век до издаването на първия том. Вторият том е посветен на надписите, предимно от надгробни плочи и посветителни/дарствени надписи, открити в целия район между Родопите, Егейско море, Струма и Марица, съхранявани в гръцките музеи, както и други надписи, засягащи историята или населението на този район и съхранявани също в различни гръцки музеи. Всички надписи са дадени с преписи от оригиналния текст и немски превод, заедно с библиография за тях на 76 страници и в много случаи подробни коментари. Представени са по групи според мястото, където са открити, а не в хронологичен ред, понеже в повечето случаи не са датирани.

Въпреки точно и недвусмислено поставената цел на изследването по проекта за изучаване на социалната история на населението в „първата християнска църковна община“, съдържаща се в заглавието на двутомното издание, както резултатите от археологическите изследвания, така и надписите, не само не потвърждават съществуването на такава „християнска църковна община“ в град Филипи и неговата околност чак до края на V век, но отричат напълно такова съществуване. Не е открито нито едно християнско погребение до началото на VI век, също както не е открито нито едно единствено еврейско погребение, което да потвърди наличието на евреи във Филипи, а още по-малко на еврейска община с молитвен дом, за каквато се съобщава в разказа за първото пътуване на апостол Павел в *Деянията на апостолите*. Надписите от надгробните плочи и съпровождащи дарствени релефи са почти изключително на ла-

тински език, а имената на умрелите или дарителите също са без изключение на римски граждани, макар и да има няколко надписа на гръцки език, но личните имена и там не са гръцки, нито могат да се определят като тракийски.

Сред публикуваните 767 надписа, от които близо 400 надгробни, има обаче две групи надписи, отличаващи се от останалите и заслужаващи да бъдат и тук отбелязани, а авторът на изследването отделил за тях много място във втория му том, макар и без да извлече налагащите се в случая заключения.

Първата група е от 49 надгробни или посветителни надписи, публикувани в първите две изследвания на местния любител-археолог Ставрós Мерцидис още в 1885 и 1897 г.²⁵ Както недвусмислено ще се изясни впоследствие от всички изследователи, те представляват изработени съзнателно и с определена цел фалшификати, като за тях не се съобщава никъде другаде, не са били съхранявани или показвани в никаква музейна или частна сбирка. А тази цел е, да се „запълни“ липсата от гръцки и трако-гръцки надписи за периода от мнимото посещение на апостол Павел във Филипи до края на античната и ранносредновековната епоха. И да се „докаже“, че през този период местното население не се е състояло само от римски колонисти-ветерани, а че сред тях имало и „високообразовани траки“, възприели „гръцката“ култура и „гръцкия“ език и принасящи дарове на боговете от „гръцкия“ пантеон с техните „гръцки“ имена: Хераклес, Аполон, Дионис, Хера, Афродита и Зевс. Между тези съчинени от Мерцидис надписи се намират също „надгробните надписи на покръстения от апостол Павел тъмничар Стефанас“, както и на „първата християнка в Европа Лидия“. А политическата цел на тези фалшификации е утвърждаването на възприетото както от православната, така и от римокатолическата църква становище, че апостол Павел бил предал Христовото учение на „гърците“, а не на основното негръцко население на Източен Илирик и Тракия, което и двете главни християнски конфесии обявяват за еретици. Това

²⁵ Σταυρός Μερτζίδης, *Αι χώραι του παρελθόντος και αι εσφαλμένοι τοποθετήσεις των*. = Ερευναι και μελέται τοπογραφικάι υπο αρχαιολογικό-γεωγραφικό-ιστορικήν έποφιν, Αθήναι, 1885; *Οι Φίλιπποι. Έρευναι και μελέται χωρογραφικά*. Κωνσταντινούπολεος, 1897.

становище ще бъде възприето също от българските историци и богослови, за да се утвърди и от текста на българската Уикипедия.

Втората особена група от надписи представлява интерес за изследвателя не само като курioз, а като допълнително доказателство за липсата на еврейско население във Филипи. Тя съдържа 47 латински надписа от надгробни плочи и саркофази от Филипи, пренесени и продадени от практични жители на града в Солун, за да бъдат вторично използвани за еврейски погребения. Намирали са се до 1942 г. в еврейското гробище на Солун и при унищожаването му от германските окупатори в 1942 г., след застъпничеството на гръцкия филолог проф. В. Калиполитис, заради латинските им надписи били предадени на археологическия музей в Солун и сега се съхраняват в лапидариума на църквата „Св. Димитър“. Ако във Филипи е имало етнически евреи, те едва ли биха позволили такова мародерство и по разбиранията на юдейската религия.

И тук сравнението с нашите земи и по-специално с Филипопол–Пловдив е достатъчно убедително като важно доказателство срещу липсата на християнско население и християнска църковна община във Филипи чак до края на V век. А че християните и във Филипи през VI век не са принадлежали към официалната православна конфесия до обявяването от Юстиниан след въстанието Ника на всички християни за православни, свидетелства систематичното разрушаване и на техните църкви. Липсата на християнски погребения в тези църкви е също свидетелство, че те не са разрушени от българите през IX век, както се твърди и в българската редакция на Уикипедия, а още преди края на VI век, подобно на стотиците „еретически“ църкви в Тракия и Източен Илирик – но и в съседните области Тесалия и Епир.

Противно на района на мнимата първа християнска община в Европа, не само в Пловдив и Пловдивско, но и по цялата територия на нашата държава намираме християнски погребения с надписи и с християнски символи още от първите векове на християнството – в Пловдив дори от II век²⁶. А списъците на мъченици от населените

²⁶ Georgi Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* Vol. 3, Parte 1: *Inscriptiones inter haemum et rhodopem repertae. Fasciculus prior: Territorium philippopolis.*, Serdicae, 1961, стр. 178.

с траки римски провинции през III и IV век свидетелстват от своя страна за наличието на голям брой утвърдени християнски общини в тях – за разлика от населените с елини (по съвременните представи „гърци“) южни балкански римски провинции. Също както публикуваните от далматинския йезуитски духовник, изследовател на църковната история, Даниел Фарлати, още през втората половина на XVIII и началото на XIX век списъци на цялата поредица епископи в Илирик от основаването на епископиите в средата на I до средата на V век²⁷ – за които българските историци и богослови не знаят и не желаят да знаят, докато хърватските и дори албанските историци използват тези източници като най-важни извори за историята на своя народ.

Това показва, че историята на ранното християнство, и то не само по територията на нашата родина, трябва да бъде основно преразгледана, като за такова преразглеждане не липсват документи, а липсва само желание у решаващите фактори, от които зависи изясняването на основните въпроси от историята на нашия народ и неговата хилядолетна култура.

²⁷ Daniele Farlatus, *Ecclesia Sirmiensis olim metropolis*, in: *Illyrici Sacri VII, Ecclesia Diocletiana, Antibarensis, Dyrrhachiensis et Sirmiensis cum earum suffragantes*, Appendix, Venetiis: «Apud Sebastianum Coleti», 1817.